

استراتژی وحدت

در اندیشه سیاسی اسلام

استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سید احمد موثقی، مقدمه استاد محمد تقی جعفری، چاپ اول، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۰-۱۳۷۱ ش، دو جلد، ۳۷۶ + ۴۶۸ صفحه، وزیری، ۳۰۰۰ نسخه.

آن گونه که مؤلف در مقدمه جلد دوم (ص ۱۱) تصریح کرده این کتاب جلد اول و دوم از دوره سه جلدی «استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام» است که البته تا کنون جلد سوم آن انتشار نیافته است.

جلد اول با مقدمه علامه محمد تقی جعفری آغاز می شود و در پی آن، مقدمه مؤلف آمده است. این جلد در سه فصل سامان یافته است: فصل اول، وحدت اسلامی در منابع اصیل اسلامی؛ فصل دوم، زمینه و سابقه تاریخی وحدت و تفرقه در جهان اسلام؛ فصل سوم، سید جمال الدین الحسینی، بزرگ منادی وحدت مسلمین و یکپارچگی جهان اسلام. جلد دوم مشتمل بر دو فصل است: فصل اول، در مصر، سوریه و حجاز؛ فصل دوم، در عراق و لبنان.

مؤلف - آن طور که خود بیان کرده - قصد دارد در جلد سوم زمینه و سابقه تاریخی وحدت و تفرقه در هند و پاکستان و ایران را بررسی کند و در خاتمه هم به نتیجه گیری و جمع بندی و ارائه تزی اصلی خود (اتحاد جماهیر اسلامی) همراه با توصیه ها و پیشنهادهای پردازد.

علامه جعفری در مقدمه اش، با ارائه تعریفی جامع از دین و بیان ریشه امت

اسلامی و عوامل اساسی گرایش به دین اسلام و نیز این نکته که اسلام نخستین بار حقوق اساسی سه‌گانه (حق حیات، حق کرامت و حق آزادی معقول) را به صورت جدی مطرح کرد، بر آن است که اثبات کند احکام و تکالیفی که اسلام برای انسان‌ها مطرح کرد مبتنی بر «حیات معقول» است و این احکام و تکالیف به مقتضای «اصل وحدت» و برابری انسان‌ها در نزد خدای تعالی و بر طبق اصل «مشروط بودن تکلیف به قدرت»، فرازمانی و فرامکانی هستند. مبنا و منشأ حقیقی وحدت امت اسلامی در نظر استاد جعفری، همان دین اسلام است که ریشه در فطرت الهی دارد و خدای متعال آن را در نهاد تمام انسان‌ها قرار داده است و این، عامل هماهنگی همهٔ ادیان توحیدی ابراهیمی نیز است. قرآن کریم زمینه‌های مشترک همهٔ پیروان ادیان آسمانی را چنین ذکر کرده است:

قل يا أهل الكتاب تعالوا إلى كلمةٍ سواء بيننا و بينكم ألا نعبد إلا الله و لا نشرک به شیئاً و لا يتخذ بعضنا بعضاً أرباباً من دون الله فان تولوا فقولوا اشهدوا بأنا مسلمون (آل عمران (۳) آیه ۶۴ و بقره (۲) آیه ۶۲ و ۱۷۷).

استاد جعفری اختلاف را به دو نوع تقسیم می‌کند: معقول و نامعقول. اختلاف معقول عبارت است از: «اختلافی که ناشی از چگونگی اطلاعات مربوط به مسأله و استعدادها و مخصوصاً نبوغ و عموم موضع‌گیری‌های طبیعی و قانونی است که اشخاص در ارتباط با حقایق دارند، مانند اختلاف نظر در دریافت واقعیات عالم هستی از دیدگاه علوم نظری و فلسفه‌ها». اختلاف معقول باعث رشد و گسترش و تعمیق علوم می‌گردد و روایت «اختلاف اُمّتی رحمة» اشاره به همین نوع از اختلاف دارد. اختلاف نامعقول عبارت است از: «اختلافی که ناشی از عوامل غیرقانونی و انحرافی می‌باشد، مانند پیروی از هوا و هوس که از مهم‌ترین نمودهای آن خودنمایی و شهرت پرستی است». به این ترتیب باید آشکارا اذعان کرد که «اختلاف در مسیر رقابت‌های سازنده، مطلوب‌ترین عامل پیشرفت معرفت و عمل است و بدون آن، هیچ‌گونه حرکت تکاملی در حوزهٔ دو حقیقت مذکور (معرفت و عمل) امکان‌پذیر نخواهد بود، در دین اسلام، هرگز چنین دستوری وجود ندارد که

همه مغزهای مسلمین، فعالیت یکنواخت داشته باشند و همه به نتایج واحد برسند. از طرف دیگر، اصرار شدید اسلام بر این است که بحث و کاوش و اجتهاد باید دایمی و مستمر باشد. بدیهی است این قضیه دوم، بدون بروز اختلاف امکان پذیر نخواهد بود؛ بنابراین اختلاف نظرها به عنوان یک پدیده طبیعی که معلول پویایی معارف اسلامی است، پذیرفته شده، اما این اختلاف باید در مسیر رقابت‌های سازنده قرار بگیرد، نه تضادهای ویران کننده.

متن مشترک ادیان توحیدی ابراهیمی در نظر استاد جعفری بر مبنای «اعتقاد به وجود خداوند یگانه، مبدأ و مقصد حرکت انسان در وصول به کمال، قرار دهنده عقل و وجدان در ذات انسان‌ها و فرستنده پیامبران الهی برای ارشاد مردم» ایجاد شده است و عناصر شخصیت واحد جوامع اسلامی و به بیان دیگر اجزای هویت واحد امت اسلامی در همین اعتقادات نهفته است. سه نوع وحدت برای امت اسلامی می‌توان تصور کرد: ۱. وحدت مطلق؛ ۲. وحدت مصلحتی عارضی؛ ۳. وحدت معقول. وحدت مطلق عبارت است از «اتفاق نظر در همه عقاید و معارف و احکام اسلامی با همه اصول و فروع آنها». چنین وحدتی ناشدنی است. وحدت مصلحتی عارضی عبارت است از وحدتی که «از جبر عوامل خارج از حقیقت و متن دین» ناشی می‌شود؛ «همان گونه که توقع وحدت مطلق میان متفکران و مردم جوامع اسلامی - با وجود آن همه عوامل اختلاف معقول - غیر منطقی است، توقع این که وحدت مصلحتی عارضی بتواند فرقه‌ها و مذاهب اسلامی را از هماهنگی و اتحاد دایمی و معقول برخوردار سازد، انتظاری است نابجا».

تنها وحدت مطلوب در بین امت اسلامی، «وحدت معقول» است و وحدت معقول یعنی «قرار دادن متن کلی دین اسلام برای اعتقاد همه جوامع مسلمان و برکنار نمودن عقاید شخصی نظری و فرهنگ محلی و خصوصیات آرا و نظریات مربوط به هر یک از اجزای متن کلی دین که مربوط به تعقل و اجتهاد گروهی یا شخصی است». این نوع وحدت، امری شدنی و جایز و بلکه ضروری است. «انطباق حیات اجتماعی و دینی مردم همه جوامع اسلامی بر متن کلی و مشترک

دین اسلام» مطلوب جدی منابع اولیه اسلامی است و این وحدت معقول و خردپذیر است که قرآن و سنت و عقل سلیم و اجماع و شخصیت‌های پیشتاز اسلامی مثل آیه الله حاج آقا حسین بروجردی و علامه شیخ محمود شلتوت، جهان اسلام را به آن فراخوانده‌اند.

دکتر موثقی در مقدمه کوتاه خود، هدف از نگارش کتاب و نیز دورنمایی از طرح کلی خود را بیان می‌کند و تز اصلی خود را چنین بر می‌شمارد: «مسلمین به گاه ضعف و احساس خطر و هنگامی که خود را در معرض تهاجمات دشمن و قدرت‌های سلطه جوی بیگانه می‌بینند به طرح و توصیه این موضوع (وحدت) می‌پردازند، ولی هنگامی که در موضع قدرت و برتری در سطح جهانی قرار می‌گیرند، کمتر پیگیر آن می‌شوند». اساس تئوریک این مسأله در نظر مؤلف، آن است که «رابطه معکوسی میان ضعف و شکست و وحدت و یکپارچگی از یک طرف و میان قدرت و برتری و تفرقه و جدایی از طرف دیگر وجود دارد». او بر این اعتقاد است که این رابطه معکوس یک واقعیت جامعه‌شناختی در جوامع اسلامی و در سطح روابط قدرت‌های حاکم مسلمان است.

در فصل اول به متون اصلی اسلام یعنی قرآن و سنت و سپس تاریخ و سیره ارجاع و استناد شده است. عوامل تفرقه از دیدگاه قرآن بر اساس پژوهش دکتر موثقی عبارت است از: «اعتقادات مبتنی بر شرک، کفر و نفاق و به دنبال آن عبودیت غیرخدا و عبادت و اطاعت "اله‌ها" از قبیل جنس، رنگ، طبقه، آبا و اجداد، قوم و قبیله و عشیره، شعب و ملیت، نژاد، حزب و نفس اماره و امثال آن و نیز پذیرش ولایت شیطان، استکبار و طاغوت و تسلیم شدن به آنها و دوستی و همکاری و همراهی با آنها».

نویسنده با ذکر آیه کریمه «و اطیعوا الله و رسوله و لاتنازعوا فتفشلوا و تذهب ریحکم و اصبروا ان الله مع الصابرين» (انفال (۸) آیه ۴۷)، یاد آور می‌شود که نتیجه و عاقبت تنازع و تفرقه، «فشل» و ضعف و سستی و از دست رفتن قدرت و عظمت است. بنابر آنچه گذشت، روشن می‌شود که قرآن در جنبه ایجابی به «وحدت»

دعوت کرده است و عوامل وحدت از دیدگاه قرآن که همه مردم به آن دعوت شده‌اند، عبارتند از: توحید، ولایت خدا و رسول و اولی الامر، قسط و عدل، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری و اعتصام به حبل الله.

مؤلف به درستی معتقد است حضرت محمد ﷺ در طول حیاتش همواره در آموزه‌ها و عملکردهای خود بر «نفی تفرقه» و «تحکیم پایه‌های وحدت» میان مسلمانان و حتی تفاهم و همزیستی مسالمت‌آمیز با غیر مسلمانان تأکید داشت و شعار اساسی توحید که اولین دعوت رسول اکرم بود، از طرفی نفی معبودهایی بود که منشأ تفرقه‌اند و از طرفی دیگر اثبات الله بود که منشأ وحدت و یگانگی است. رسول الله در پیمان‌ها و قرار داده‌هایش نیز در صدد ایجاد و تقویت وحدت بود؛ از جمله این پیمان‌های اسلامی «حلف مؤازرت»، «حلف مؤاخات» و «حلف انصار» یا «بیعت عقبه» است. مؤلف به سیره امامان شیعه علیهم‌السلام نیز اشاره می‌کند و روابط متقابل حضرت علی علیهم‌السلام و خلفای سه‌گانه و سیره ائمه در جهت حفظ بیضه اسلام و وحدت اسلامی را یاد آور می‌شود. در نهج البلاغه نیز توجه خاصی به وحدت صورت گرفته و ره آورد مهم رسالت حضرت محمد ﷺ شمرده شده است. در خطبه ۹۶ آمده است:

قد صُرفت نحوه أفئدة الأبرار و ثنيت إليه أمة الأبصار، دفن الله به الضغائن و أطفأ به التوائر، أَلْف به إخواناً...؛ دل‌های نیکوکاران شیفته او (حضرت محمد ﷺ) گشت، عنان دیده‌ها به سوی او متوجه شد، به برکت وجودش خداوند کینه‌های دیرینه را دفن کرد، شعله‌های عداوت را فرونشاند و مردم را با یکدیگر الفت داد و برادر ساخت.

نهج البلاغه «وحدت» را باعث تعالی و «تفرقه» را موجب سقوط امت‌ها می‌داند و همگان را به چنگ زدن به حبل الله و پرهیز از اختلاف و شق عصای مسلمانان فرامی‌خواند.

در فصل دوم، پیشینه تاریخی وحدت و تفرقه در جهان اسلام بیان شده است: ۱. از دوران بنی امیه و بنی عباس تا زمان جنگ‌های صلیبی؛ ۲. دوران جنگ‌های

صلیبی و هجوم مغول؛ ۳. دوران حاکمیت سه قدرت عمده مسلمان: عثمانی، ایران و هند. پس از آن به تفصیل به بحث درباره «آغاز تهاجم استعماری غرب و واکنش اصلاحی و پان اسلامی عثمانیان» و «دوران عبدالحمید دوم و سیاست پان اسلامیسم» و «پان اسلامیسم در دوران حکومت ترک‌های جوان» و نیز بررسی جنبش پان اسلامیسم از دیدگاه نویسندگان غربی و مارکسیست پرداخته است.

فصل سوم، اختصاص به سید جمال و اندیشه‌های سیاسی او درباره وحدت مسلمانان دارد. دکتر موثقی عوامل تفرقه مسلمانان از دیدگاه سید رانه عامل دانسته است: ۱. ترک فضایل اخلاقی و رسوخ اوصاف رذیله؛ ۲. فاصله گرفتن از اسلام اصیل و اولیّه و نفوذ خرافات و بدعت‌ها در عقاید مسلمانان؛ ۳. قومیت‌گرایی و تعصبات قومی و نژادی؛ ۴. عقیده بدون عمل و مسأله نفاق، قطع رابطه و عدم همکاری میان علما و زمامداران مسلمانان بلاد؛ ۵. جدایی دین از سیاست و تبدیل خلافت به سلطنت؛ ۶. فرقه سازی و فرقه‌گرایی؛ ۷. استبداد داخلی؛ ۸. استعمار خارجی؛ ۹. جهل و بی‌خبری و عقب ماندگی در علوم و فنون.

مؤلف با ذکر شیوه‌های رفع موانع و زمینه سازی برای نیل به وحدت بین مسلمانان در نظر سید جمال، به شرح پیشنهادها و برای رسیدن به وحدت می‌پردازد و از وی چنین نقل می‌کند:

هرگاه امتی را دیدی که افرادش به وحدت و یگانگی تمایل دارند، به آن امت مزده بده که خداوند در جهان آفرینش برای آن امت، آقایی و والایی و برتری بر سایر ملّت‌ها مقدر کرده است. (سید جمال الدین اسدآبادی، عروة الوثقی، ص ۱۹۰).

در ادامه درباره فعالیت‌های سید در راه تحقق اتحاد اسلامی به تفصیل شرح داده شده است.

در جلد دوم با فعالیت‌های دیگر عالمان و اندیشمندان اسلامی در زمینه وحدت آشنا می‌شویم. در فصل اول، درباره عملکرد شخصیت‌های مصری، سوری، حجازی، مانند شیخ محمد عبده، سید محمد رشید رضا، عبدالرحمان

کواکبی، علی عبدالرازق، حسن البنا، شیخ مراغی، آیه الله شیخ عبدالکریم زنجانی، آیه الله محمد تقی قمی، شیخ شلتوت، شیخ مصطفی عبدالرازق، شیخ عبدالحمید سلیم، آیه الله محمد حسین کاشف الغطا و شیخ محمد ابوزهره بحث‌های سودمندی عرضه شده است.

فصل دوم اختصاص به شخصیت‌های اسلامی عراق و لبنان دارد و در آن با آرا و عملکرد عالمانی چون شرف الدین، سید محسن امین، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ الشریعه اصفهانی، کاشف الغطا، شیخ عبدالکریم زنجانی، آیه الله محمد تقی حکیم و آیه الله سید محمد باقر صدر درباره وحدت اسلامی آشنا می‌شویم. مؤلف از قول آیه الله کاشف الغطا می‌نویسد:

این مردان مصلح فریاد زدند و همه مسلمانان صدای آنها را شنیدند، گفتند: بیماری خطرناک مسلمانان امروز پراکندگی و نفاق آنهاست و تنها داروی حیات بخش برای آنها و همین طور برای گذشتگان، اتحاد و اتفاق و همکاری با یکدیگر و به دور افکندن تمام عوامل عداوت و کینه و دشمنی بوده و خواهد بود و کوشش در این راه، جزء برنامه زندگی این مردان بزرگ بوده و آنها همیشه مردم را به این اتحاد مقدس، اتحاد پیروان توحید و اجتماع همه مسلمین در سایه پرچم پرافتخار لاله الا الله محمد رسول الله از هر نژاد و هر مذهب دعوت نموده‌اند.

در پایان گفتنی است که هر چند استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام ناتمام مانده و تاکنون جلد سوم آن منتشر نشده و برای دو جلد منتشر شده نیز فهرست منابع و فهارس فنی (نمایه اعلام و...) تنظیم نشده است، اما با این همه، اثری سودمند و روشمند و وزین است. توفیق نویسنده محترم را برای تکمیل و متمم اثر حاضر و عرضه آثار بهتر در حوزه اندیشه سیاسی اسلام از خداوند کریم خواستاریم.

محمد خردمند